

A sz. kereszturi unitárius középtanoda (gymnasium) történelmi rajza.

A székely-kereszturi unitárius középtanoda (gymnasium) keletkezése azon időszakba esik, melyben az ottani egyházközség anyagilag gyengültsége miatt kénytelenítettett templomának végleges kikészítését s tornyának egészen felépítését mellőzni. E különös jelenet azon körülmények öszszetalálkozásából megmagyarázható, melyek e tanoda létrehozására történetesen vagy tüzetesen közrehatottak.

Sorban elsők közöttök II. József császár (1780—1790) német nyelv iránti absolut hatalommal tett intézkedései; mert miután Erdélyben közigazgatási s igazságszolgáltatási nyelvnek 1784-ben a németet rendelte s több helyen alkalmazásba is vétette, tudásának szükségét nem lehetett át nem látni; s habár azok, kik már férfi korukat elérték, megtanulását magukat illetőleg kicsinek vagy egyszerűen mellőzendőnek tartották is; de az ifju nemzedékre nézve legalább czélszerűnek kellett a létezett körülmények közt tekinteniök.

Igy gondolkodott a sz. kereszturi unitárius egyházközség is. Annál fogva 1789-ben a szent-gericzei zsinaton engedélyért folyamodott normalis iskola felállithatására a német nyelv tanítása végett. A zsinati tanács kedvezőleg fogadta e szándékot, tudván, hogy Kereszturott arra alkalmas hely létezik, s annak tekintetéből oda már az előtt Szebenben mint kormány székvárosában tartatott literariai értekezlet alkalmával normalis iskola felállitása javaslatba hozatott; meg is dicsérte a kérelmező egyházat szándékáért¹⁾; de egyszersmind előlegesen a felállitására megkivántató pénzalap kimutatására és feljelentésére utasította. Azonban ez nem következett bé; mert II. József a következő 1790-ik évi januáriusban ren-

¹⁾ Protocollum Consistorii generalis ab anno 1783—1795 pag. 154. 155.

deleteit, azok közt a német nyelvre vonatkozót is, visszavette, februariusban pedig meghalt. Ennek következtében a normális iskola felállításának előbbi szüksége megszűnt; hanem fennmaradt az emlékezet, mely szerint Keresztur egy központos alsóbb rendű iskola helyéül ki vala nézve.

Ilyennek szükségét székely földön valahol pedig természetesen érdekeik és céljaiknak megfelelőleg rég érzették az ottani unitáriusok, hol falusi iskolákon kívül csak egy középtanoda sem léteztvén, ha a székely szülők gyermekeiket többre taníttatni kívánták mint menyinyit otthon tanulhattak, a tordai gymnasiumba vagy kolozsvári collegiumba kellett küldeniök; mi annál nagyobb fáradtságba s költségbe került, minél távolabb laktak a nevezett városoktól. S mert rendszerint az szokott leghamarább panaszra fakadni s kérni, kit a teher legsúlyosabban érint; úgy itt is legtávolabbiak a háromszékiek lévén, köztük nevezetesen Árkoson nyilvánult legelőbb az óhaj és szorgalmazás egy közelebbi alsóbb rendű tanintézet létesítése iránt. S az óhaj méltányosabbnak, létesítése szükségesebbnek ismertetvén el, semhogy mellőztethetett volna, már nem az vala kérdésben: legyen-e vagy ne székely földön is; hol közbevetőleg mondva, unitáriusok legszámosabban valának, hanem ez: hol és miképpen eszközöltessék létrehozása? E végett pedig Udvarhelyszéken Homoród-Almás és Homoród-Szent-Márton nem csak helyiséget ajánla önkéntesen, hanem némely más kellékeket is; csak hogy sem az egyik, sem a másik nem oly mérvben, mely az állítandó tanoda léthelyének elhatározásában részökre döntő oknak vétethetett volna.

Irányadás erre nézve Maros-Vásárhelyről lön, hol 1793-ban júniusban az unitárius urí rend öszszegyülvén, élén Petrityevich Horváth Ferencz egyházi főgondnokkal, megbizottjai által következő júliusban a Homoród-Almásan tartott zsinathoz némi javaslatokat és követelési pontokat küldött; ezek közt egyiket azt, hogy szükséges lenne Székely-Kereszturott állítani egy gymnasiumot.

A zsinati tanács magáévá tette a javaslatot, s meghatározván a tanoda felállítását Kereszturott: eszközzésére bizottmányt nevezett ki az urí rendből, egyszersmind a szükséges költségek beszerzésére, a kereszturi, udvarhely-, maros- és háromszéki unitárius egyházi községek s tehetősb egyéneknek felszólítását elrendelte ¹⁾.

¹⁾ Idézett főtanácsi jegyzőkönyv 294 l.

Ezen intézkedések eredményeül azonban 1794-ben a januáriusi egyházi főtanácsnak ama bizottmány egyik tagja csak annyit jelentett be, hogy a gymnasiumot illetőleg némü-némü előkészületek tétettek, s még 1795-ben is a júniusi bölöni zsinaton ezen jelentés történt: a gymnasium építésében „mindeddig igen kevés mozdulás tétetett“.

Ily körülmények közt lépett és léptetett gymnasiumunkra nézve előtérbe abrudbányai Szabó Samuel, ki annak történelmében kitűnő helyet vivott ki magának.

Született 1756-ban karácson első napján Abrudbányán ¹⁾; közfigyelmet gerjesztett személye iránt mint még tanuló 1780-ban Kolozsvárott, hol más két társával: Csikfalvi Márkos Györggyel és Toroczkó-Szentgyörgyi Kozma Mihálylyal együtt, januariusban az egyházi főtanácshoz azon kegyért és beleegyezésért folyamodott: hogy annak jelenlétében és Lázár István tanár elnöksége alatt tartassanak nyilvános vitatkozást az egész metaphysicából; mit megnyervén, bizonyos számú tételeket oly készütséggel védtek, melynél fogva a vitatkozás köztetszéssel és dícsérettel fogadtatott, vállalkozásuk mások által is követésre méltónak jelentetett ki s egyszerűs mind a főtanácsi jegyzőkönyvbe is beiktatandónak végeztetett, mi meg is történt.

1781-ben Toroczkóra iskolatanitónak rendeltetett, mely állomás felsőbb rendű volt mint a más falubeliekéi, mert Toroczkó saját gyermekein, ifjain kívül segélyezésével bizonyos számú szegényebb sorsu idegen ifjakat is tartott régóta, és iskolájában több tantárgyak tanítottak s több tanosztályok léteztek mint ma, hol Szabó elfogadta ugyan az ajánlott állomást, de annál felsőbbre is vágyott, s mivel a felsőbb helyzetbe jutásnak fősegédeszköze gyanánt az önmaga tovább képzését tartotta, arra pedig, hogy köz-költséggel mehessen akademiákra, kilátása nem volt. néhány évi jövedelméből oly özszeget takarított meg, melynél fogva önerején látogathatta meg a németországi akademiákat. Mely egyetemeket keresett ott fel, mely tantárgyakat hallgatott és kiktől, saját elbeszélése után tudjuk, hogy 1791-ben Göttingában tartózkodott, és Berlinben Spaldingot meglátogatta ²⁾. E körülmények egymaguk mutatják tájékozottságát és tudatát az iránt: hol és miképp járjon el a

¹⁾ Kazinczy Ferencznek tett saját nyilatkozata szerint. Kazinczy Ferencz utazásai. Budán 1839 8-adr. 196 l. — ²⁾ Kazinczynál az idézett helyen.

német földön czéljának megfelelőleg. Mert azon időben a göttingai egyetem kétségtelenül egyike volt a legnevezetesebb német egyetemeknek, ha nem a legkitünőbb. Sehol oly számos jeles tanár, tudós író nem létezett mint épp ott; kik nagy tudományaikat nem csak nagy alapossággal adták elő hallgatóiknak, hanem ott, hol helye lehetett, szabad szellemben is ¹⁾).

De mi indíthatta Berlinben Spalding látogatására, ki ott 80-os éveiben mint magányzó élt? Bizonyára azon törekvés, hogy nem csak egyetemi tanárokat ismerjen és hallgasson, hanem még nagy hírű, tudományos férfiakkali érintkezés által is gyarapítsa ismereteit. S ilyen volt Spalding Berlinben predikátor 1788-ig, kit Németország egyik legünnepeltebb írója irodalomtörténetiratában a német egyházi szónokok közül egyedül említe fel 1866-ban ²⁾).

Szabó örömmel telve jött el tőle, s visszatérvén hazájába, itt 1793-ban a homoród-almási zsinat alkalmával felszentelendő papok közvizsgáztatása vezetésére elnökké neveztetett ki; mely kötelességet megelégedés kivívásával teljesítvén, 1795-ben a bölöni zsinaton is ily elnökséget vitt, a nélkül, hogy bizonyos állomása volt volna, noha már 38-ik évében járt.

Ugyanazon zsinati főtanácshoz intézett s jun. 28-ik napján tárgyalás alá vétetett kérélevelében előrebocsátván tehát, mint szánta el magát elejétől fogva az unitárius egyházállam szolgálatára, mit eléggé bizonyítanak azon körülmények, melyek szerint további önképzésére külsőországokban sajátjából nagy költségeket tett, itthon pedig a h. almási és mostani bölöni zsinatokon papi vizsgálati elnökséget vitt, kérte a tanácsot: tenne az ő jövőendő állapotját elhatárhozó végzést; ajánlkozván a Sz.-Kereszturott felállítandó gymnasiumi tanítói hivatalra.

Éppen e kérelem tárgyalása közben értesültek a főtanács tagjai arról, mi fennebb említettett, hogy a gymnasium építése iránt még kevés mozdulás történt.

Szabó ajánlatát tehát csak készséggel és örömmel lehetett fogadni, miután ő mind elméleti, mind gyakorlati ismerettel bőven birt közép tanodai tanárságra, e mellett tapasztalattal is, mint kelljen tanuló gyermekekkel, ifjakkal bálni. Miknél fogva azonnal ki-

¹⁾ Innen éppen 1791-ben februárban az ottani tanárok hírlapilag azzal vádoltattak, hogy kettejekon kívül mind atheusok. — „In Göttingen sind nur 2 Professoren, die an Gott glauben“. August Ludwig von Schlözers Öffentliches und Privatleben aus Originalurkunden 1. B. Leipzig 1828 8 Seit. 387. — ²⁾ Fr. von Raumer, Handbuch zur Geschichte der Litteratur. Leipzig 1866. 8. 4. B. 5. 220.

jelöltetett gymnasium tanárává; s ennek építése s állapota körülményekhez képesti intézésére Lázár István püspök s Udvarhelyszékből Dimény József választatott oly utasítással, hogy Szabót az építés bevégzése előtt is iktassák be hivatalába, ha szükségesnek látandják; az 1794-ben megkezdett építkezés közvetlen folytatása fennebbiek által elintézendő módon Szabóra levén bizandó. Fizetésül neki egyszersmind 200 magyar forint határoztatott — 50 krajczárt számítva 1 forintba, s azon naptól — június 28-tól fogva folyóvá is tétetett. Eképp jövedője elvégre némileg biztosított, s bizonyossá létele megígértetett, azon esetben, ha a gymnasium építése végrehajtatik.

Azon zsinati alkalommal egyházi főtanács tagjává is tétetett s egyházi hivatalra felszenteltetett.

Most már a fennebbiekhez képest Szabónak magának kellett megkivántató épületanyagot, költséget adakozás útján beszerezni, mit könnyü feladatnak bizonyára nem mondhatni. De neki buzgalma mindazt legalább megkönynyította. Ifjúságától fogva különösen hitfelekezete szolgálatára szánván el magát, most szép alkalom nyílt arra a gymnasiumi épületek létesítésével, s ezt annál nagyobb öndaadással ragadhatta meg, használhatta fel, mert azzal egyszersmind önérdékét mozdította elé, oda lévén tanáru kijelölve, mely állomásra éppen vágyott.

Más nemü nehézség volt öszszeköttetve tanári hivatalával. Kereszturott legfeljebb is néhány falusi iskolás gyermeket találván, ezekből és máshonnan évenként hozzájuk járultakból kénytelenítettett gymnasiumi tanulókat képezni. De minél inkább szaporodtak s haladtak elébb tanítványai, annál több idejét vették igénybe mert nem csak több osztályokat kellett közöttök beállítani, hanem több tantárgyakat is több évek alatt tanítania; mig közülök a nagyobbak és képzetekből kisebbek számára segéd-tanítókat varázsolhatott elé. Hanem hajlama a tanításra, több évi tapasztalat és gyakorlat, melyet mint toroczka tanító szerzett magának — akadémiai miveltségét nem számítva is — könnynyített rajta e tekintetben is új hivatala folytatásában.

A bölöni zsinat eloszlásával már mint megbizott építési közvetlen felügyelő s kijelölt tanár távozott ő is onnan ¹⁾, s még azon 1795-iki évben megtett mindent, mi hatalmában állott, hogy ha

¹⁾ Protocoll 1796—1803 pag. 23.

csak a tanári házat is lakhatóvá tegye; de a beállott őszi miatt célját nem érthette el.

Következő években folytatott az építkezés. Egyes hívek, némely egyházközségek buzgón járultak hozzá pénzzel, épületanyagokkal, munkatétellel; mind e mellett az előhaladás még sem mutatkozott oly mérvben és szemmel láthatólag, mint általában óhajtották, mincként akadályt főleg a szükségelt pénz hiánya volt. Ennek tekintetéből 1799 elején a tanoda egyik gondnoka, Biró József, az egyházi főtanácshoz folyamodott segélyért, hanem onnan csak a közpénztár jobb állapotba jutandása után nyújtott remény. Az illetők arról értesülván, kölcsön vett pénzzel folytatták az építést. s 1800-ban júniusban éppen a Kereszturral határos Alsó-Boldogasszonyfalván lévén zsinat, itt a gymnasium egy másik gondnoka, Mátéfi István, az érintett kölcsön lefizetése s a még szükséges építésre kívántató költség iránt rendelést tétetni kért; minek következtében P. Horváth Ferencz egyházi főgondnok, Pákei József egyházi főjegyző, Körmöczy János kolozsvári tanár és Szabó Samuel mint bizottság oly utasítással küldettek ki június 30-án Kereszturra: tegyenek tudósítást, mik azok, miknek a gymnasiumnál elkerülhetetlenül meg kell még építtetniök; mire e biztosok a július 2-án tartott ülésben azt jelentették: hogy miután a gymnasiumot bejárták, azt egyéb résseihez alkalmasint megépültnek lenni találták, csak a rectori háznak egy része nincsen még egészen bevégezve, melyet mindazonáltal nem igen nagy költséggel bevégezni lehetne. S a végzés reá lön: mind a jelentett kölcsönbeli tartozás lefizetése, mind a még szükséges építés megtétele végett minden papok szólítsák fel egyházközségeiket adakozásra, s mi begyülem, szolgáltatassák be az esperestek az egyházi főtanácshoz. Mind e mellett az igazgató tanári ház hátulso részét úgy látszik Szabó tanár saját költségén végzé bé; mert 1805-ben a kolozsvári januáriusi egyházi főtanácsnál azt jelentvén, megtéríttetni kérte: mi kiadásainak bizonyítványokkal lett kimutatása után meg is történt.

Eképp jöve létre a sz.-kereszturfalvi unitárius tanoda anyagi alkatrésze — lassanként egy év tized alatt (1794—1804) ugyan, de az unitárius hitfelekezet közpénztárának hozzájárulta nélkül. Ma midőn ezt írom, az eredeti tanodaépületnek maradványa sem lévén látható, nem mellőzhetem róla röviden szólani, annál inkább, mert fektének ismeretéből magyarázható meg az is: miért építtetett fekvését illetőleg a mostani tanoda, noha átalakítva, úgy mint van.

A mostani igazgató-tanári lakház még a régi; következőleg tornáczával napnyugot vagy is templom és papi lak felé, ott feküdt, hol most. Ezzel szembeni fekvéssel építették a tanoda-szobák sorban, nagy L. betű alakban; ennek felső részét képzelve az út felé. A szobák mind földszintesek voltak, fából építvék és zsindeleyvel fedvék; belső területeket illetőleg különbözők; nagyobbak, kisebbek, közepesek; mi onnan közetkezett, hogy egyiket egyes urak, másikat egyházközségek építtetvén, jótékonyságuknak nem lehetett egyenlő mértéket szabni. Udvara a tanári laknak és tanodának ugyan azon egy volt, minden elkülönítés nélkül s eléggé tágas; de kapuja mind annak, mind ennek külön, mindkettő kijárással a Sz.-Kereszturfalváról Fiátfalvára nyuló útra. Ily helyzetét a tanodának most is csak helyesleni tudom; mert a tanár magasabban levő ablakaiból és tornáczából eleinte az egész tanodát láthatta, s későbbben is egy szin és istálló közbejötté után, nagyobb részét. Igy az ifjuság udvaron jártát, magaviseletét figyelemmel kísérhette. S mi nevezetes: senki a tanodából ki nem mehetett és oda be sem jöhetett, valamint más sem, anélkül, hogy a tanár észre ne vehesse vagy láthassa. — Miknél fogva az összes tanuló ifjuság felvigyázat alá esett, mihelyt valamelyikök kilépett illető szobájából.

Az építkezés töredékes vázolata után a tanításé összefüggőleg következővén: ha vizsgáljuk, mi végett építették e tanodát, más szavakkal mit és miképp akartak abban tanítatni az unitáriusok? eziránt megállapodott nézetet még azoknál sem találhatni, kik felállításának szorgalmazói s meghatározói voltak; minek oka onnan magyarázható, mert felállítása alapjául az adakozást kellett igénybe venni; s mi leend annak eredménye: előre senki se tudhatta.

Kezdetben az egyházi tanács is csak anynyit óhajtott: bár oly iskola állíttathatnék fel, melyben az ifjak rhetorikáig tanulhasanak; s e végre a kereszturfalvi iskolamestert és egy főbb tanítót, amazt alsóbb, ezt felsőbb osztálybeliek számára elegendőnek vélt. De a körülmények lassanként kedvezőbben alakultak, mint eleinte gondolta. A gymnasiumi épületek, legalább a szükségesek, készen állottak; tanáru akadémiái képzettségü egyén jelöltethetett ki számára; s ekkor már véglegesen megállapíttathatott az ottan behozandó tankör, és könnyen is megállapíttathatott. Mert az unitáriusoknak Tordán már régóta gymnasiumok volt, mely irányadóul vétetvén: mindazon tantárgyak, melyek ott előadatni szoktak, Kereszturott is taníttatni határozottak: következőleg a Logicát, által-

jában a bölcsészeti tanfolyamat megelőzők. És e szerint ide nem számítva az elemi iskolabelieket: 4 osztály — etymologia, syntactica, poetica s rhetorica állítatott meg, melyek mindenkében két-két évet kelletvén tölteni az ifjunak, 8 év alatt végezhetette a gymnasiumi egész tanfolyamat.

Miért határozatott arra ily sok idő? Ennek okait a jelen korbeliak alig képesek képzelni is. Hadd álljon tehát itt egy kis felvilágosítás.

Gymnasiumainkban régen főtantárgy a latin — vagy mint mondani szokták vala — deák nyelv volt, azt pedig nyolcz század alatt fejledezett körülmények követelték. Őseinket idegen nemzetbeli papok térítvén keresztény vallásra, mivel akkor és azután is hosszszas idő folytában csak ők birtak tudományos ismerettel, ők szerkeztették az országos törvényeket, királyi adományozásokat, közigazgatási rendeleteket, leveleket, de latin nyelven, ez lévén a catholicus közönséges egyháznak is hivatalos nyelve. Minélfogva a mely országgyűlési, királyi adományozási, közigazgatási iratokat, leveleket régi magyar királyaink több mint fél évezredes korából bíránk, mind azok latin nyelven száltak alá ránk. S mily nagy uralmat gyakorolt e körülmény a közéletben, eléggé látható avvagy csak abból, hogy még 1514-ben is törvénykönyv a magyar király országai számára latin nyelven lön szerkesztve, főképp *Verböczi István*, és elfogadva az országgyűlés által.

A XVI és XVII-ik században Erdély Magyarországtól különvált fejedelemség lévén, törvényeit nagyobbrészt magyar nyelven alkotta s közigazgatást is azon folytatott; de midőn a koronként, körülmények igényleteihez alkalmazott s azok miatt egymással ellenkezésben állott vagy szükségtelenné is vált törvényhalmazokból állandóul megtartandó törvénykönyveket szerkesztett — 1653-ban *Approbatae*, 1669-ben *Compilatae Constitutiones* czimek alatt — ezt nagyobb részt magyarul tette ugyan, hanem latin szavakkal anynyira elárasztva, mi miatt a latin nyelv ismerete nélkül jól érteni nem lehetett. E mellett az adományozási, nemesítő székely lófői s székely gyalogrendi leveleket nemzeti fejedelmeink is latin nyelven szerkesztve adták ki, noha valamint magok, cancellariusaik s titkáraik is mind magyarok voltak, ugy azok is kevés kivétellel, kiknek adták.

Hogy a Habsburg-Lothringeni házbeli uralkodóink alatt mult XVIII-ik században kelt s ünnepélyes megerősítéssel kiadott törvé-

nyeink mind latin szövegűek, közönségesen tudatik. A közigazgatás eleinte magyar nyelven folytattatott; de gróf Kemény László kormányzó után gróf Bucon Adolf főhadparancsnok neveztetett ki törvényellenesen erdélyi kir. kormányzékéi elnökké; mivel ő magyarul nem tudott, a kormányzék 1762-ben május 18-áról körrendeletileg minden törvényhatóságnak megparancsolta, hogy ezután minden eddig magyar nyelven tett törvényhatósági tudósítások, egyéni törvénykezesek ezután latinul fogalmaztassanak a kormányzékhez. ¹⁾ Mely rendelet, mivel Bucon után a kormányzékéi elnökségben többen következtek nem magyarok, a latin nyelvet néhány évtized alatt oly nagy kiterjedésben hozta gyakorlatba, milyenben azelőtt soha sem volt.

II. József 1784-ik évbéli rendelete által, melynélfogva ő hazánkban latin helyett a német nyelvet akará közhivatalos nyelvvé tenni; amaz a 18-ik század nyolczvanos éveiben akadályozva lőn ugyan, de kiszorítva, megszüntetve nem; s midőn ugyanő 1790-ben törvényellenes intézvényeit visszavonta, érvénytelenekké tette, a magyar mellett a latin ismét hivatalos nyelv maradt. Egyházi, világi hivatalbelieknek, ügyvédeknek s ily állomásokra készülőknek tehát oly alapos ismeretével kellett birniok a latinnyelvnek, melynélfogva azon gyorsan, hibátlanul fogalmazhassanak, írhasanak, sőt beszélhessenek is.

Ily ismeretek megszerzése végett pedig taníttatása már a falusi iskolákban megkezdetett, s gymnasiumokban, sőt collegiumokban is nagy gondal folytattatott. Főmód, mely szerint legbiztosabban czélt érhetni hitték, abban állott, hogy a gyermeknek, ifjunak e nyelvet nem magyarul, hanem latinul irt nyelvtanból kellett tanul-

¹⁾ A nagy következményű körrendelet maga is latinul bocsáttatván ki, szövege ez:

„Eaquae sua Majestas sacratissima circa praesidium Gubernii clementer ordinare dignata est, e circummissis recentissime circularibus Praetitulatis Dominationibus vestris abunde innotuit, altissimi servitii ratio et celerior publicorum negotiorum cursus exigunt, ut cum hac praesidii mutatione stylus quoque expeditionum sive in forma relationum seu memorialium ad Gubernium dandarum sine exceptione omnium ex hungarica in latinam linguam transmutetur. — Quare ergo Praetitulatis Dominationibus vestris virtute praesentium injungitur: ut hoc suo in Circulo ab omnibus et singulis observandum publicare haud intermittant.“

Die 18. maji 1762.

A királyi kormányzék levéltárában létező 1762-ik évi „*Libar regius*“-ból.

*

nia,¹⁾ s tanítója magyarázgatta azután neki magyarul, mit foglalnak magukban az általa megtanult és felmondott latin szabályok.

Mint a grammatica az alsóbb, úgy a poesis és rhetorica is felsőbb osztályokban latin szövegű tankönyv vagy irat szerint adott elő az illetőknek.

Látható innen mennyire bajosabb s terhelőbb volt az akkori tanulás a mostaninál, következőleg több időt, több szorgalmat is igényelhetett. S im ez az egyik ok, miért határozottatott a kereszturi gymnasiumi teljes tanfolyam számára nyolcz év. Enynyi bizonyára csakugyan nem szükségesetett; mert sokan egy-egy tanfolyamat egy év alatt is kielégítőleg végezhettek és személyes érdekeiknél fogva fennebbi osztályba bocsáttatásukat igényelhettek volna; de az egyes ifjak külön érdekeit az egész tanodai ifjuság közös öszszes érdeke háttérbe szoritotta. Az alsóbb osztálybelieket felsőbb osztályuaknak kellett privát oktatók minőségében tanítaniok; ezek pedig arra csak hét és nyolcz tanéves korszakban levén inkább alkalmasok, ennek tekintetéből szabott a gymnasiumi egész tanfolyam a növendékeknek nyolcz évre.

Mivel pedig Szabó tanár saját tanítványaiból ily tanítókat csak lassanként nevelhetett, addig is mig e megtörténhetett az egyházi főtanács a kolozsvári collegiumból és tordai gymnasiumból két-két, együtt négy rhetoricán vagy poeticán tanult ifjut rendelt Kereszturra el tanítóknak felváltólag, oly további intézkedéssel, hogy ezek Kolozsvárra s Tordára visszatértekkel a volt osztálybeli ifjak közt előbbi sorhelyeiket foglalandják el; Kereszturatt deáki köntöst viselendnek; élelmzéseik-, fizetéseikről a főegyházi pénztár minden hozzájárulása nélkül a Keresztur-kerületi egyházi községek gondoskodván, miután az ily altanítókat (praeceptorokat) Kolozsváratt és Tordán is a helybeli egyházközségek fizetik.

Eképp tétetvén intézkedések minden tekintetben a fennforgott körülményekhez képest; a tanítás némileg megkezdett már 1796-ban. 1799-ben pedig a januáriusi közmegvizsgálatást a tanuló ifjuság már dicsérettel kiállotta.

Ezután a tanítás hovatovább nagyobb kiterjedésben, láthatóbb

¹⁾ E végre főképp a Molnár Gergely szerinti nyetvtan használtott hazánkban, mely annálfogva sokszor adatott ki, 1754-ig Kolozsvartt hétszer, Szebenben ötször jelenvén meg. *Elementa grammaticae latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis a Gregorio Molnár contracta. Cibinii 1786.*

eredményekkel folytattatott. Az igazgató tanár munkássága, fáradozásai szembetűnőbbek lettek. S azoknál fogva 1806-ban Simén János őrnagy, Mátéfi István és Gálly Elek Szabó tanár eddigi 200 magyar forint fizetésének fennebb emelését ajánlván és kérvén, a vargyasi zsinati gyűlésen, ez 250 forintra emeltetett, anynyi lévén a tordai gymnasiumi tanár fizetése is; oly hozzáadással azonban, hogy ezután tanítványainak a német nyelvet is tanítsa.

E fizetési nevelést egyébaránt hazai viszonyok is sürgették. Mert az austriai birodalom 1792 óta nagy háborukat folytatván Franciaország ellen, azok költségeit főképp bánkó-czédulák (Banco-Zettel) kibocsátásával fedezte; de minél inkább szaporítottak ezen 1800 óta folyamban levő papirpénzek, annál inkább csökkent értékök; annál inkább emelkedett naponként mindennek az ára, úgy hogy e kevéssel szaporított jövedelem valóságos értékét tekintve, nem haladta feljül az előbbit; közbevetőleg megjegyezvén, hogy fizetését az egyházi főpénztárból vette.

Ez időben (1806) a kereszturni gymnasiumi tanosztályok már mind kiegészítve valának. Az altanítók (privatus és publicus praecceptorok) mindnyájan ott képzett ifjakkól állottak, kiket osztályaik tanítása alkalmával az igazgató tanár meglátogatott; maga a két főbb osztályukat: a poétikát és rhetorikát tanítván a mellék tanítványokkal.

S századunk első tizedének utolsó évei csendesen telének el; de háborgást vala hozandó a következő tized kezdete.

1786-tól 1811-ben october 7-ik napján békövetkezett haláláig Lázár István lévén püspök, egyszersmind minden unitárius tanintézet egyházi főgondnoka, ezen kettős hivatalánál neki állott főleg kötelességében a kereszturni gymnasiumra is felügyelni; de azért-e mert annak felállítását s teljes létrehozását fontosabb érdeknek, Szabó a körüli érdemeit méltánylandóbbaknak tartotta, hogy sem neki egyben másban szokottnál szabadabb, tágosabb cselekvési kört ne engedhetne, irányában néminémü elnézéssel ne lehetne: tehát ez okokból vagy másból: őt oeconomiai s finanziaalis eljárásaiban nem mindenütt kísérte szoros figyelemmel; vagy ha kísérte: minden irányban utasítani, figyelmeztetni, korlátozni elmulasztotta. Minek következménye magára Szabóra nézve sajnos lett. Mert az 1811-ik második félévi közvizsgálaton Kereszturnatt Körmöczi János, kolozsvári igazgató tanár, és Szász Mózes, ottani pap, jelenvén meg, 1812-ben a januári kolozsvári egyházi főtanácsülésben a kereszturni

gymnasiumat illetőleg oly fogyatkozásokat, hibákat jelentettek létezőknek, melyek iránt mellőzhetlenül intézkedéseket tartottak szükségseknek. S valóban rendeltetett is Szabónak; — a multat tekintve — az: hogy a gymnasium mindennemű ügyei- s jövedelmeiről, minden vagyoni- s dolgairól eleitől fogva készítsen és terjeszsen fel jegyzőkönyveket és részletezett kimutatásokat. Jövőt illetőleg pedig ez: mivel ő a gymnasium tőkepénzei után kamatokat szedett fel, s bészolgáltatott némi jövedelmeiből bizonyos részt eltartott maga számára; meghagyatott neki: „meghatározott fizetésén kívül semmi más jövedelmét a gymnasiumnak maga hasznára ne fordítsa becsülete s hivatala elvesztése alatt. ¹⁾

Ily rendelet által Szabó mélyen sértve érezte magát. Mert a megjelölt fogyatkozások és hibák létét, melyek azonban nem valának tetemesek, tagadni nem lehetett; következőleg a megszüntetésök iránti intézkedés szükségességét sem. Hanem főfelügyeleti joggal s kötelességgel a tanintézeteket illetőleg az egyházi és világi két főgondnokon kívül az egyházi főtanács is fel volt ruházva; s ha a felemlitett fogyatkozásokat, hibákat egyedül Szabónak lehetne is tulajdonítani mind, már pedig nem lehetett: vajjon miattok a felelősség egész terhe csupán reá háromlott-e, vagy azokra is egyszersmind, kik a felvigyázási jogot felette 15 év alatt akár mi okért kellően igénybe nem vették, s kötelességök teljesítését mellőzték? S vajjon midőn 1812-ben aztán e jogot gyakorolni megkezdették: szelidebb eljárás irányában legalább egyelőre s kevésbbé éles szavak használása, akár a főtanácsi tekintélyvel, akár az unitárius egyház-állam közérdekével nem volt-e megegyeztetendő?

Ezt tanítja legalább Horatius római költő philosophiája. ²⁾

Csakhamar következett egy más feltűnő eset. 1812-ben júniusban Molnos Dávid, kolozsvári tanár, s Nagy Mihály torda-kolozsvári ügyvéd, egyszersmind egyházi tanácsos vette a kereszturi tanodabeli ifjúságot teljes szigorral közvizsgálat alá, s júliusban a ravai zsinat róla azt a jelentést tette: ott „az ifjúság közül jól de ákul egy se tud. ³⁾

De hogy az ily osztálybeliek Tordán s Kolozsváratt se tudtak jobban, semmi se bizonyíthatja nyilvánban, mint az egyházi főtanács

¹⁾ Főconsistorium jegyzőkönyve 1812—1816 évekről. 11—15 l. — ²⁾ L. Horatii F. Sermorum Lib. I. Sat. 1. v. 107. 108, — ³⁾ Fennebb idézett jegyzőkönyv 87. l.

éppen az 1812-beli azon határozata, melyszerint a három t. i. kereszturi, tordai, kolozsvári tanintézetben rhetorikát végzett ifjak számára Kolozsvárott egy új osztályt felállíttatni végezte vala, a latin nyelvnek együtt bővebb tanítása és tanulása végett, mielőtt a bölcsészeti osztályba feljebb bocsáttatnának. Ha felsőbb osztálybeli ifjak, az az poetikát és rhetorikát tanulók irányában követel vala ily latin nyelvtan ismeretet akét censor, az még nem lett volna anynyira szokatlan; de a legutolsó osztályuaktól is, az etymologia tanulóitól is ugyanazt követelte, s a ki közülök a nekik tollra mondott, husz huszonöt sorból állott feladatnak latin nyelvre áttételében csak egy hibát is ejtett: azt felsőbb osztályba nem bocsátotta; mely tulságos szigor 1806 óta tanárt, altanítókat, ifjakat és gyermekeik hazaviteléért ott megjelent szülőket észrevehetőleg megdöbentett és háborított.

Az ilyképpen alakult körülmények közt Szabó természetesen kellemetlenül érezte magát, annál inkább, mivel jövedelme állami intézkedések következtében is kevesbedett. Hijában igyekezett az államkormány a sok bankó czédula súlyedező értékét emelni. Hijában bocsáta ki e végett ismét új papírpénzt — a Bécs városi banco czédulát (Wiener Stadt Banco-Zettel); mert ennek értéke is hamar anynyira leszállott, hogy már 1810-ben 100 forintért pengő pénzben 1200 forintnál többet kellett adni banco czédulában. A kormány tehát magán másként nem segíthetvén, 1811-ben martius 15-én a forgalomban levő papír- és rézpénzek értékét az alattvalók nagy kárával leszállította egy ötödészre, mihez képest kinek egy darab 100 vagy 500 forintos bankó czédulája volt, amaz martius 15-én innen csak 20, ez csak 100 forintot ért. Rendeltetett ugyan, hogy az árukelet is ily arányban legyen; s minek eddig 100 vagy 500 forint volt az ára, azt most 20 vagy 100-on adják s vehessék meg; de, mert 1812-ben megint új papírpénz adatott ki. — béváltó czédula — (Einlösungsschein) a bankóczédulák iránti bizodalom nagyobb mérvben meg vala rendülve, mintsem rendeletek által fenn lehetett volna tartani. S ki mi eladni valóval birt, adta el minél magasabb áron adhatta.

Ennek súlyát leginkább hivatalnokok érezték, miután előbbi fizetések nem szaporítottak. Szabó tanár bankó-czédulabeli 250 forint fizetése is maradván, mint volt, a leszállított értékben most csak 50 forintot tett, melyből ötödmagával, neje s három gyermeke lévén, élnie kétségkívül neki nem kis gondot adott.

Annálfogva 1813-ban az áprilisi egyházi főtanácsnak jelentette

szándékát az oskolai esztendő végével professori hivataláról lemondani, azon okból indítatva, mivel úgy a magáéiról inkább gondoskodhatnék mint mostani hivatalában maradván. ¹⁾ Mint szavaiból látható, lemondási szándékát jövedelme csekélységével indokolta; de feljelentésében némi keserű kifakadásokat nem mellőzhetvén, ezek mutatták, hogy annak képzelt vagy valóságos megsértetés is az oka. Az egyházi főtanács azonban, szerinte nem illendően tett jelentését rossz néven vette ugyan, őt mégis a papi hivataltól nem mentette fel; miután arra magát felszenteléseker örökösön elkötelezte. Miről oly hozzáadással értesítette, hogy „azon oknak, mely hivatala változtatását sürgeti, elhárításában egy jövedelmes ekklezsiába általtétellel munkás leszen.“ S valóban a főtanács ennél egyebet alig tehete akkori viszonyok közt; mert a bankócédulák érteke leszállításával az egész unitárius egyházi közönség pénzalapja is nagy csökkenést szenvedvén, a többi tanárok fizetését sem nevelhette, következésképp övét sem, a nagy drágaság mellett is. Említett biztatása teljesedésbe vételéről pedig gondoskodni nem mulasztotta el.

Körmöczi János ugyanis, ki Lázár István halála után előbb helyettesített, az 1812-ik évi ravai zsinat általi választatása után valóságos pöspök vala, papi állomással kínálta meg; hanem ő 1813-ban a juliusi képviselő tanácsnak lemondási szándékát ismételte: a superintendens által ajánlott ekklezsiák közül (mint jelentette) egyikben is papi hivatalnak folytatását el nem vállalta, fejének és szemeinek gyengesége miatt. Most tehát a képviselő tanács, mivel, se tanári hivatalában maradni, se papi hivatalt elvállalni nem kívánt, őt tisztességes nyugalomra bocsátotta; a papi hivataltól most sem mentvén fel.

Ugyanazon ülésben a kereszturi gymnasium igazgató tanárává Koronka József, kolozsvári főtanodai főnököt kinevezte és következő szeptember első napján a superintendens által hivatalába beiktattatni meghatározta. ²⁾

Míndezek következtében Szabó nem sokára távozott a tanodából — s valóban szomorúan. Lehet-e ezen csodálkozni? Ő midőn azelőtt 18 évvel ott megjelent, a tanoda fekhelye kietlen mező volt. Most pedig egyfelől tanodaszobák állottak hosszsorban, kisebb nagyobb, alsóbb felsőbb osztályu ifjakkal telvék. Másfelől diszes tanári lakház emelkedett, melynek délszaki homlok-

¹⁾ Idézett jegyzőkönyv 216. l. — ²⁾ Idézett jegyzőkönyv 244. l.

zatát földszintől fedélzetig szőlővesszők borították, szőlőgerezdekkel rakvák, tovább délre csinos veteményes, gyümölcsös kert terült, átszeldelve lévén járó-ösvényekkel; beültetve anynyira nőtt válogatott gyümölcsfákkal, melyek hús árnyat nyujthattak a sétálóknak nap hevében. S mindezek részint egészben, részint nagyobbára Szabó fáradozásainak emlékjelei valának, melyektől most örökre távozott, noha akkora darab földdel se birt, hol családjával megférjen.

A gymnasiumi ifjusághoz búcsu beszédet nem tartott, de hagyott hátra egy sokat jelentő mondatot: „Vita e, non Scholae disciplina.” A gyakorlati élet számára, nem az oskoláéra kell tanulni.

Ezt lehetővé olvasni a tanoda cserfa kapuja felett, melyet ő vésetett korábban oda fel capitel betűkkel, a tanoda és tanári lak közti deszkakert megújításakor. ¹⁾

1813-ban szeptember első napján Körmőczy János, püspök, templomi ünnepélyességgel Koronka Józsefet tanári hivatalába béiktatván, kormányzása alatt a kereszturi gymnasium új korszakot ért és élt. Ő ugyan külföldi egyetemeket nem látogatott meg, hanem a kolozsvári főtanodából egyenesen Kereszturra jött; de oly tudományos képzettséggel foglalta el tanári székét, minővel nem minden akadémikus tanár a magáét. Kolozsváratól bölöni Donáth Mihály, székely földesur, két fiának (privatus praeceptorum) magán tanítójok volt, a kik Lázár István püspök unokái lévén, képzelhető, hogy

¹⁾ Az engedélyezett nyugalmat Szabó csak pár év alatt használta; mert 1815-ben júliusban a tordai közép tanodai tanári hivatal ürességbe jövén, kincszetett oda igazgató tanárnak. 1830-ban a kolozsvári főtanodához tétetett által hittudomány és ehez kapcsolt tantárgyak tanítására, de 1832-ben elgyengültsége miatt nyugalomba bocsáttatott 100 ezüst forint évenkénti nyugdíjjal; ugyanezen évben a kolozsvári tanárok évi fizetése szállásadás mellett 300, a tordai s kereszturi tanodáké 250 pengő pénzbeli forintban határozatván meg. Szabó, nyugalmazott tanár, még azután is sokáig élt. 1856-ban szeptember 22-ik napján halván meg Gyagyan, lassu guttaütés miatt, ottani unitárius pap Ferenczi József lakházánál, hol utóbbi éveiben tartózkodott, neje Ferenczi nejéhez rokonság lévén. Gyagyan is temettetett el. 100 éves korában Gyagból Kolozsvárra akart menni s ottan prédikálni, mi végre el is készítette prédikációját (melyet magam is birok kéziratban); de közbejött nagyobb gyengülése e czélja kivitelében megakadályozta; mint mind ezeket nekem 1867-ben Gyagban a papi lakházban említett Ferenczi ur beszélte. K. J.

a nagytekintélyü püspök nem mulasztotta el tanítójukat lehetőleg megválasztani. S tanácsából-e vagy önszántából Donáth Mihály is igyekezett fiait ¹⁾ minél több oldalu műveltségben részesíteni: mihez képest őket, a két korosabbikat hosszabb ideig Brassóban tartotta, német nyelv tanulása végett Koronkával együtt, s ő az akkor ottan különösen kedvező alkalmat használni jól tudván, miszerint a német és francia nyelvbe oly ismeretet, gyakorlatot szerzett, melyeknél fogva mindkettőt beszélte. Eképp mint a latin, német francia irodalomnak is ismerője, már pályája kezdetén hivatásának teljes mérvben megfeleltetett s ezt tenni minden tekintetben törekedett.

Menynyiben hatásköre engedte, némely tantárgyakat, s ezek közt a görög és római régiség- valamint számtant újra dolgozta terjedelmesen tanítványai számára. S tevékenysége oly teren is feltűnő lett, mely addig kellő figyelemre nem méltatott. A poetikát és rhetorikát tanuló ifjak, mint deákok, ünnepek alkalmával egyházközségekbe vagy egyes uri családokhoz kibocsátatni szoktak volt prédikálni; azonban alkalmas prédikációkat készíteni vagy szerezni nem bírván: e tekintetben többféle fogyatkozás tapasztaltott. Koronka ezeket megszüntette. Tanítványait önmaga készítette templomi könyörgésekkel és beszédekkel látta el lassanként, melyekkel azonban nem saját szellemi képessége fitogtatását tüzte célul, hanem azt: hogy kiket ünnepre kibocsátott, azok csinnal kidolgozott, velős tartalmu, mégis a falusi nép értelmi felfoghatásához alkalmazott munkákkal lépjenek fel hallgatóik előtt.

Főfeladata lévén minél alaposabb képzettségre vezetni latin nyelvben a tanodabelieket, erre nézve helybeli pap, Sipos Mihályban, kiténő segédet talált, ő levén már azelőtt felsőbb helyről kinevezve a grammatikai osztálybeliek tanítására; következőleg maga annál több időt fordíthatott a közvetlen saját keze alatti felsőbb osztályokra. Ezekkel aztán hetenként rendszeren két, rendkívülieg egy latin gyakorlatot (exercitiumot) készítettett, tárgyat mindenikre terjedelmes magyarázattal adván..

¹⁾ Donáth Mihálynak négy fia volt: Mihály, Elek, Imre és Miklós, s mindannyian nőtlen haltak el. Birtokaik előbb egy mellék ágbeli Donáth rokonra s aztán ez által, neki fia nem lévén, leányaira szállottak.

Azon időben Brassóban sok francia fogoly katona volt, s a klostromutcai templom mellett egy francia születésű katholicus pap is, ki nem egy magyar ifjunak adott oktatást a francia nyelvtanból egész készséggel és díj nélkül.

A szép római nyelv ismertetéséül Ovidius és Cicero művei magyaráztattak, kik mind ketten, amaz mint bölcsész, ez főképp mint szónok a római irodalom arany korában éltek. Ovidiustól az átváltozások: Metamorphosis, a poetikát tanulók számára; Cicero-tól szónoki beszédei: Orationes, a rhetorikát tanulókéra. Koronka mind két műből a legérdekesebb és csillogóbb darabokat választotta ki, s magyarázata közben — legalább tanársága első éveiben — tartalmuktól áthatottan, fellelkesülten folytatta azt, mintha saját érzelmeit, gondolatait adta volna elő.

A német nyelvet, melytől a II. József alatti erőszakolás Erdély magyar nyelvű népét oly nagy mértékben elidegenítette volt, századunkban elismertetvén közhasznúsága, hovatovább mindinkább kezdették hazai tanintézeteinkben tanítani, mit egyedül Márton Józsefnek, a bécsi egyetem melletti magyar nyelv és irodalom volt tanárának grammatikája is eléggé bizonyít, melynél fogva 1811-ben örömmel írható, hogy német nyelvtanának számos gymnasiumokban iskolai kézi könyvül felvételése következtében harmadik kiadása 4, 5 hónap, a negyedik másfél év alatt elkelt, s 1814-ben már 5-ik kiadást ért. ¹⁾ Ezen czélszerű. német nyelvtant vette fel Koronka tanár is kézi könyvül, melyből azonban nem csak a rendes órákban kívánt oktatást adni, hanem rendkívülieg is. Mert ámbár naponként rendszerint öt óra alatt foglalkozott tanítással; mindamellet kijelentette, hogy a kinek kedve van külön órákban is a német nyelv tanulására, készséggel s örömmel ad oktatást abból, sőt a francia nyelvből is, mit aztán valósággal meg is tett minden díj nélkül.

Ily jelenségek közt működvén Koronka tanári pályáján; sikere rövid idő alatt szembetűnőleg látható lett.

A tanulók száma szaporodott. A gymnasiumi 9 lakszoba elégtelen lett befogadásukra, noha némelyikében egyik a más felett két három sorban alkalmaztattak hálóhelyek. Már 1815-ben ősszel némely atyák kénytelenítették tanodába hozott fiaikat visszavinni lakszoba hiánya miatt. Koronka tehát e körülményt 1816-ban a januáriusi egyházi tanácsnak feljelentvén, még két szobát kért építtetni. Kérélmé következtében meg is határozott az udvarhely és háromszéki, nem különben felső-fejérvármegyei hitfelekezetiüket esperesti úton segélyre felszólítani; de az eljárásban vagy segélye-

¹⁾ Lásd az előbeszédeket: Német Grammatika, ahoz tartozó grammatikai gyakorlatokkal, egy új német olvasó-könyvvel és szókönyvvel együtt. Készítette Márton József. Bécs, 1811. 4-ik kiadás ugyanott 1814 5-ik kiadás.

zésben, vagy mindkettőben közbe jött lanyhaság miatt a sürgetett építkezés elmaradt.

1818-ban a homoród-oklándi zsinati gyűlésben ismételtetett a gymnasiumi szobák elégtelensége s romladozása; jelentetett azonban egyszersemind a szent-ábrahámí egyházközség önkéntes ajánlata, mely szerint egy szobának boltozattal, cserépfedéllel s minden más kel-
lékkel saját költségén leendő felépítésére késznek nyilatkozott. E körülmény aztán biztatásul szolgált több ily ajánlat eszközölhetésére is; és három tagu bizottmány lön kinevezve, az óhajtott és remélt építkezés iránt tervet készíteni, pénzalapot kimutatni s egyiket mint másikat be és kimutatni. Szerencsére a bizottmány egyik tagja Homoród-Almási Mihály János volt, Udvarhelyszék egyik alkirálybírája; unitárius hitvallása mellett épp oly buzgó mint tevékeny, a mellett hivatalos pályáján köztisztelőben állott tekintélyes férfiú. Alig telt el fél éve megbízatásának, midőn 1819-ben januárban a főtanácsnak az építkezési tervrajzot, melyet Ugrai László, udvarhelyszéki unitárius mérnök készített, béküldvén, jelentette, hogy minden készülétek megvannak téve, a gymnasiumi kellett szobáknak legközelebbi tavaszon eszközözendő megépítésére, még pedig az unitárius államegyház közpénztárának terhelhetése nélkül, csak 11 ablakrostélyra, asztalos és lakatos munkákra nem találtathatott még pénzalap. A tanács köszönetet mondott mind a mérnöknek, mind a királybirónak eddigi fáradozásáért; ajánlotta nekik az intézet körüli további lehető gondoskodást, maga részéről igérvén a hiányzó költségekről intézkedést.

Ha soraim olvasója itt visszaemlékezik a gymnasiumi első szobák építése leírására, alig ha felötlőnek nem találja, miért mondathatnak azok már 1818-ban romlandozóknak. Azonban a magyarázat könnyű: lakszobák aránylag kevés számmal lévén, a növényedékek mindnyájának azokban kellett elhelyeztetniök, mert a faluban künn, sajátságos viszonyok miatt, nem lakhattak. Itten egyegy tanoda-szobában harminczan is laktak együtt éjjel nappal, mi csak úgy eszközölthetett, hogy a szoba földéből fel padlázatáig a fal mellett faoszlopok állítottak, ezek s átellenben a falgerendák megfuratván vagy vésetvén, oda lécezetek alkalmaztattak be, felibök deczkák tétettek, azok fölé ágynemük, s eképp egymás felett három rendbeli háló hely is készítettett. Az oda felmehetés, onnan alászállhatás pedig az oszlopfákba beigtatott lépcsőzeti fogasok által történt, s a feljárás, az ágyhelyekben tartózkodás és hálás miatt a szoba oldalai természetesen nagyon rongáltattak.

Az építkezés tehát mindenestre szükséges volt, s buzgóság azokban, kiknek az inkább érdekében állott, nem hiányzott; de a legszentebb akarat teljesülését is vajmi gyakran késlelteti a szükséges anyagi tehetség fogyatkozása, s így körülbelől 12 év folyt le, míg emeletesen több szoba építettett a kereszturi gymnasium számára, melyek közül háromról 1833-ban májusban jelentetett az egyházi tanácsnak, hogy a többiekhez építették, de emelet hijával s az előbbi év terméketlensége miatt csak ideiglenes fedéllel láttathattak el. Főtényező az egész építkezés előmozdításában Mihály János volt; ő tette az érintett jelentést is. ¹⁾ Alig szenved kétséget, hogy ha őt nevezetes változások nem érik, a három földszinti szoba felibe is ugyanannyi emeleti jött volna rendes fedélzettel; de már 1833-ban decemberben kir. táblai valóságos bíróvá neveztetett ki, s 1834-ben februárban új hivatalába bélépven, lakhelyével hatásköre is változott, 1836-ban december 21-én pedig meghalt. Nevét hit-sorsossai, kik a sz.-kereszturi középtanoda történelméről tudomással birandanak, kétségen kívül mindig háláson fogják említeni.

1819-ben tehát a régi tanoda helyett újnak építése megkezdett. Buzgóság, munkásság nem hiányzott, de igen néha az anyagi tehetség. Daczára ennek 1832-ben fennállott az emeletes, cserép fedél alá vett tanoda-épület csak a fennebb említett 3 szoba volt emelet hijával, s ideiglenes fedéllel ellátva.

Az új tanodai falak emelkedésével új kívánságok ébredtek a közelebről érdekeltekben gymnasiumok tankörére nézve. Még 1825-ben a böződi zsinat alkalmával kereszturi környékbeli külső, belső rendű unitáriusok egyező értelemmel bölcsészetet is óhajtván ottan taníttatni, e végre egy tanárt kértek rendeltetni, mire azonban e választ nyerék: mihelyt a tanári fizetés pénzalapját kiállítják, és feljelentik, a második tanár kineveztetik, és megengedtetik az 1. évi bölcsészeti tanfolyam taníttatása, úgy mindazonáltal, hogy a gymnasiumi ifjúságból pap, mester vagy kántor soha se lehessen.

A tankör tehát Kereszturatt tágasbitás nélkül maradt, mint volt, s 1830 körül a következő tárgyakat foglalta magába: Az uri imádság, apostoli hitforma, tiz parancsolat, irás, olvasás, számvetés mindkét nembeli gyermekeknek, ezeken kívül a latinnyelv elemei a fiuknak minden falusi iskolában, sőt néhol a latinnyelvbeli ejtőgetés, hasonlítás és hajtogatás (declinatio; comparatio, conjugatio)

¹⁾ Képviselő egyházi tanács 1833. évi május 19. évi ülése jegyzőkönyve.

is taníttatván, ki ezeken ottan átment, a gymnasiumban felyebb jutott. Ezeken kívül kiterjedt:

1) Az etymológiára, mely mellett tanulta egyszersmind a hitvallást (confessio). Erdély földíratát, számvetést, latinnyelvbeli átfordítást magyarra, (expositio) s magyar szöveg áttételét latinra (stylus.)

2) Syntaxisra, mely mellett jött káthékézis, Magyarország földírata, számvetés, latinból expositio, magyarból stylus.

3) Poesisra, melyhez járult kisebb körü görög római hitregtan (Mythologia) számvetés, Ovidius értelmezése s verskészítés latinul.

4) Rhetoricára, e mellett is taníttatván kisebbkörü hittudomány, görög-római régiségek, Ciceró szónoklatainak értelmezése magyarul és az oratoria. elméletileg és gyakorlatilag.

Ez időben azonban a nemzeti nyelv iránti érdeklődés mind általánosabbá vált s régi természetes jogába visszahelyezését Erdély magyar nyelvü népessége lassanként bár eszközölni kívánván, az 1837/8 évi országgyűlésen törvényeket magyar nyelven akart alkotni, de a kormány nem egyezvén bele az akarat telyesületlen maradt. ¹⁾

A latinnyelvnek hazai viszonyaink közti szükségessége tehát tovább is tagadhatlan, ellenben ismerete a hazai iskolákban csökkenve levén, az unitárius zsinat, mely 1840-ben augustusban Bölönben tartatott, a kereszturi és tordai közép, kolozsvári főtanodákban minden alsóbb felsőbb tantárgyakat ezután is latinnyelven taníttatni, kézi könyveket is azon kiadatni végezte; egyszersmind rendelte, hogy a tanodák falai közt az ifjuság mindenütt latinul beszéljen, s ki ellenkezőleg cselekszik, a megszabott büntetés illető nemével fenyíttessék.

E végzéssel ellenkezőleg 1841-ben ugyancsak augustus 27. a korondi zsinat minden tantárgyat magyar nyelven határozott előadatni az irt tanodákban, már a következő oskolai év kezdetével, tehát öt nap mulva; tanításban szakrendszert rendelvén alkalmazónak az eddigi osztály-rendszer helyett.

Anyanyelven tanulni magyar gyermekeknek, ifjaknak hasonlíthatlanul könnyebb levén, mint latinul; de a tanítás is szakrend-

¹⁾ Erdély 1837/8 országgyűlésének irománykönyve. Szeben ivrét 165, 166, 369, 370 lap. és 1841/2 évi országgyűlések irománykönyve 55. l. Kolozsvárott 1841/2 fol.

szerrel könnyebbé tétetvén, most természetesen a régi gymnasiumi tantárgyakhoz újak is vétethettek fel; s ezek valának: rajzolás, űrtan (geometria), természethistoria, magyarnyelvtan, Austria, Európa, és idegen világrészek földiratai, Erdély, Magyarország és az ó-világ történetei. S miután a közép-tanodabeli egész tanfolyam most 7 évre szabott ki 7 osztálylyal, a tantárgyak ezekhez képest rendeztettek bé.

Egy év alatt fontos ügyben két ily egymással ellenkező zsinati határozat minden esetre különös jelenet, s magyarázata főképpen a két zsinat különböző vezérelveiben s szavazó tagjainak nem ugyan azonságában található. Az 1840-ik évi zsinat mindenekfelett a hazai akkori viszonyokat tartotta szemel előtt, s azok közt a latinnyelv tudata a közéletben még mellőzhetlen szükségesség levén, ezt említett végzésével hitte legbiztosabban eszközölhetőnek. Az 1841-ki zsinat pedig a kor igényelte általános tudományos műveltséget vette tekintetbe, s mert ebben ifjait némiképp elmaradtaknak tartotta, ezt kipótolni csak magyar nyelvi oktatás által gondolta. Éhez járult, hogy az 1841-beli zsinati szavazó egyházi tanácsosok számosabb része oly egyénekből állott, kik az 1840-beli zsinaton nem voltak jelen, minél fogva ennek kérdéses végzését részéről annál inkább megváltoztathatónak tekintették, mivel egyéni következetlenség vádja őket nem érheté. De vajjon nincs-e valami javítani való azon szerkezeten, melynélfogva egy év alatt tartott két zsinat közül utóbbi az előbbivel ugyanazon ügy iránt éppen ellenkezőleg határozhat a nélkül, hogy a körülmények változtak volna? Nem szenved-e ez által a zsinati tekintély?

Tekintve egyébiránt az ujonnan megállapított tanrendszernek gyakorlatba indítását a kereszturi középtanodában; mivel sem elég kiképzett köztanító, sem szükségelt hallterem (auditorium) nem volt, s azok miatt a tanítási szakrendszert egyszerre létrehozni lehetetlennek tűnt fel, a juliusi zsinat 1842-ben az előbbi osztályrendszert továbbra is megtartandónak határozta, míg a szakrendszer alkalmazására több előlépések tétethetnek, de egyszersmind megrendelte, hogy Kereszturon is azok a tantárgyak, azon renddel és azon tankönyvekből taníttassanak, mint Kolozsváratt a hasonló osztályokban. És hogy a tanításban hiány ne legyen: az igazgató tanár, helybeli pap, és tanodai főnök (senior) mellé oda Kolozsvárról még egy tanító deák küldessék.

Eképp lett Kereszturatt az új tanrendszer alapja gyakorlatilag elintézve.

Az 184 $\frac{1}{3}$ országgyűlés újra kísérleteket tett a magyarnyelv ügyében; s most azt nem csak törvényhozási, hanem közigazgatási s közoktatási nyelvvé is törekedett tenni, de törekedésének oly kevés sikere lett, melyet elfogadhatlannak tartott; miután a kormány a törvények szerkeztésére nézve is csak annyit engedett, hogy azok oszlopszatosán latin- és magyar nyelven szerkeztessenek s kétség felmerülése eseteiben döntő szöveg a latin legyen. ¹⁾

E viszonyok között az unitárius egyházi főtanács annál nagyobb gondot látta fordítandónak tanodáiban a latinnyelvre, minél inkább terjedett balfelfogásból iránta az idegenkedés a haza ifjúságánál általában. S több rendelkezései sorában 1843-ban egy, a tudomány színvonalán állandó körülmények- és szükséghez alkalmazandó latinnyelvtannak magyarnyelveni kidolgoztatását határozván el, azzal különösen Darkó Mihály, tordai középtanodai igazgató-tanárt bízta meg. Ki egy ily mű készítésével már azelőtt is foglalkozván; azt 1846-ban nem csak elkészítette, hanem ki is nyomatta, melyet aztán a főegyházi tanács 1847-ben minden unitárius iskolákra követezőképpen a kereszturna nézve is kézi könyvül fogadott el. ²⁾

Ez évben valahára latin helyett magyar nyelven szerkesztve jelentek meg az új törvények; de új korszak is következett, az 184 $\frac{8}{9}$ -iki forradalom.

184 $\frac{8}{9}$ -ben Magyarország s a vele törvényszerűen egyesült Erdély forradalmi térre sodortatván, osztrák-orsz. hadsergekkel legyőzettek mindketten, s mint fegyverrel meghódított tartományok tekintetvén: az austriai cabinet Erdélyben absolut hatalommal kezdett intézkedni. Annálfogva az unitárius egyházközség önkormányzati jogát is megszüntette, s iskoláinkban valamint más felekezeti-tekéiben az osztrák, általában német gymnasiumi rendszert parancsolta s ügyekezett alkalmaztatni; de alkalmazásában az illető előjárók

¹⁾ Erdély 184 $\frac{1}{3}$ évi országgyűlésének irománkönyve Kolozsvártt 184 $\frac{1}{3}$ ivrét 183. 297. l. — ²⁾ Czime következő: Latinnyelvtan írta nagy-ajtai Darkó Mihály az unitáriusok tordai közép iskolájában igazgató tanár. Kolozsvártt. 1846. 8-r.

Darkó, e nyelvtan szerzője Nagy-Ajtán székely atya s anyától született 1802-ben. Tanulását kezdette ugyanott a falusi iskolában; folytatta Kereszturna s végezte Kolozsváratt, honnan tordai papi hivatalra hozatván, 1832-ben a gymnasium igazgató tanárává tétetett. Tanárságának és életének 1849 vetett véget. Az akkori forradalom érdekében tudniillik ő is működvén, midőn az orosz katonaság Kolozsvárnál megjelent, honvédekkel távozott Zilahra, s ott még azon évben elhalt s elfemtetetett.

menynyire lehetőknek látták, tapintatosan igyekezték eljárni, az Kereszturatt tetemes változást nem idézett elő. 1860-ban pedig az egyházi tanács autonomiáját visszaszanyervén, minden iskolájában saját hatósági körében a tanügyre nézve ismét önbelátása szerint intézkedhetett.

Pár év múlva a kereszturi tanodára nézve gyászos eset következett bé. Öreg igazgató tanára, Koronka József, mint fennebb említettett, 1863-ban augusztus 16-án megszűnt élni. Halálát ugyan ezen hónap 31-ikén Kolozsvaratt az egyházi főtanács gyűlése jegyzőkönyvileg azon elismeréssel vevé tudomásul, hogy az elhunyt 50 évig példás buzgalommal és közmegelegedéssel folytatta igazgatói s tanári hivatalát. Egykori tanítványai pedig kegyeletök jeléül számára a kereszturi egyik hegyen, hol eltemettetett, síremléket állítottak. S mi szép, midőn valaki tetteivel félszázadon át előjárói s alárendeltjei közös méltánylását, hálatiszteletét enynyire tudja megérdemlenni.

Helyébe ugyancsak 1863-ban augusztus 31-én igazgató tanárrá Simén Domokos neveztetett ki, kinek személyében a magyar-angol unitarismus történelmében egy örvendetes előjel lőn látható. Ki gondolt volna ilyesmire 40 évvel ezelőtt? Akkor — 1823 előtt az erdélyi unitáriusok létéről Angolországban még mit se tudtak s ime most oly egyént nevezhetének ki tanárrá, ki éppen az angol unitáriusok londoni akadémiájában, még pedig részint az ők segítségével felsőbb szellemi képzettségét. ¹⁾ Ő azonban kevés ideig tanárkodott Kereszturatt; mert közös megegyezésből és felsőbb jóváhagyással 1861-ben átment a kolozsvári főtanodához, s ugyanonnan Marosi Gergely jött a kereszturi igazgató tanári állomásra.

Alatta is a gymnasium szembetűnő gyarapodást nyert. Az 1867⁷/₈-ki iskolai évben az összes gymnasiumi tanulók száma 172 levén, ²⁾ ezek mindannyian kénytelenitettek 11—12 lakszobában megférni. Elegendő hallterem hiányzott. Az építkezés szükségessége tehát ismét halaszthatatlanul feltűnt; de közköltésre számítani nem lehetvén, azt adakozás útján kellett előteremteni. S a tanoda szerencsés lőn ismét Udvarhelyszéken e tekintetben épp oly buzgó,

¹⁾ The thirty-seventh annual Report of the British and foreign Unitarian-Association, — jan. 11 th 1862 Page 2. — ²⁾ Keresztény Magvető IV-ik kötet Kolozsvaratt 1868. 8-r. 279. l.

mint hatásos tényezőre találni. Egyik világi gondnoka, egyszersmind Udvarhelyszék főkirálybírája, vargyasi Dániel Gábor, 1867-ben december 14-én Kereszturatt saját elnöklete alatt különböző hitfelekezetű, következőleg nem csak unitárius tagokkal értekezletet tartván az építkezési költségek mikénti fedezése iránt, már a jelen volt tagok nevezetes pénzösszeget ajánlottak meg, mi a további siker iránt alapos reményt nyujtván, felszólítások s többeknek, különösen pedig Dánielnek közreműködése oly állapotba helyezte az ügy élén állókat, melynél fogva 1868-ban kilencz új szobát építhettek és hozathattak cserép fedél alá, melyek ha nem is tétethettek egyszersmind lakhatókká, ennek eszközölhetését már 1869-ben biztosan lehetett várni.

Nagy-ajtai Kovács István.*)

*) Kedves emlékü történetbúvárunk e becses művét a következő megjegyzéssel találtunk hátrahagyott irományai között: „1869 sept. 27. Irtam folytonos gyengélkedéseimnek közepette“. S midőn ezt ezennel közreadjuk, ezzel a folyóiratban is megörökíteni kívánjuk egy hasznos és munkás élelt atyánkfia emlékéft. E mű azonban csak az első kő lesz az ő emlékoszlopához, mert reméljük, hogy nagybecsü gyűjteménye között még sok, hasonló, egyházunkat érdeklő hasonló drága gyöngyöt fogunk találni. Szerk.